

Специфіка формування і функціонування моральних цінностей

Мораль як одна із форм регулювання відносин між людьми настільки глибоко увійшла у практику їх життя, що мало хто, фахівці – не в рахунок, замислюється над місцем і роллю цього утворення в життєдіяльності індивідів, їх різноманітних спільностей, суспільства в цілому. В соціумі завжди об'єктивно існують потреби у постійному зростанні його моральної складової, формуванні зрілої моральної культури, домінуванні добра над злом. Його поступальний розвиток неможливий без мінімізації конфліктів, утвердження у свідомості людей значимих моральних орієнтирів, формування відповідальності за свої вчинки. Бути істотою, яка в самих різних життєвих ситуаціях, навіть дуже складних, вибудовує поведінку, слідуючи нормам моралі і голосу совісті, – означає зберігати і примножувати моральний досвід, сприяти зростанню морального потенціалу середовища людського буття, робити світ добрішим і красивішим. По великому рахунку нічого особливого в цьому немає. Це норма життя. Правда, незважаючи на те, що на її культивування суспільство впродовж всієї своєї історії витрачає багато зусиль, не так вже й мало прикладів її ігнорування і порушення. Все, що суперечить високим моральним зразкам і нерідко має аморальний характер, існує поруч з думками і вчинками, які відповідають критеріям моральності. Це закономірно, адже протилежності мають парний характер. Одна протилежність самим фактом власного існування передбачає та зумовлює наявність іншої і водночас є її запереченням. У світі не було, немає тепер і навряд чи буде у майбутньому жодного суб'єкта (хіба що крім Бога), який би ніколи не порушував норми моралі. Абсолютна моральність – це ідеал. Справа у іншому: чого більше у вчинках людини – добра чи зла. Висока моральність орієнтована на перше. Зло – теж моральна категорія. Але поле його буття – це руйнування добра, тобто боротьба з тим, що є морально високим і світлим. Коли йдеться про формування у суб'єкта моральних орієнтирів і цінностей, акцент робиться на

установки, пов'язані з моральними чеснотами, а не на те, що у літературі називають «морально нижчим».

Мораль була і залишається важливою формою самозбереження суспільства. Міра присутності цієї регулятивної системи у свідомості і практиці життєдіяльності людей – значимий показник їх душевного здоров'я, індикатор ступеня зрілості життєвих орієнтирів, чинник, який дозволяє з більшою або меншою вірогідністю, прогнозувати і водночас запобігати виникненню у людських стосунках різного роду моральних колізій. Вона сприяє утвердженню у суспільстві особливої атмосфери – поваги до думок і позицій інших, відповідальності за власні вчинки, співпереживання чужого горя, турботи про долю близьких і далеких людей. Моральна деградація, незалежно від того на рівні якого суб'єкта вона відбувається – індивіда, малих і великих соціальних спільностей, суспільства в цілому – завжди є трагедією. Її супутниками виступають втрата гідності, користолюбство, вседозволеність, безвідповідальність, обман, пустослів'я та ін. Якщо виходити з того, що суспільство – це простір в якому розвертається людська активність, і водночас умова цієї активності, то надіятись, що воно зберігатиме авторитет в очах своїх членів, не турбуючись про суспільну та індивідуальну мораль, звичайно, не можна. Турбота ця постає як об'єктивна потреба, у задоволенні якої зацікавлені і соціум в цілому, і кожен індивід зокрема. Правда, її реалізація на практиці – справа не така вже і легка.

Коли йдеться про мораль, мається на увазі, передусім, те, яких норм поведінки дотримуються суб'єкти у відносинах між собою. Якого б змісту і ступеня зрілості не були моральні цінності на рівні суспільної свідомості, як би не турбувався соціум про моральне виховання своїх членів, сама практика моральних відносин безпосередньо пов'язана з автономністю людини. Скільки і як не впливай на індивіда, але саме він особисто приймає рішення про те, як ставитись до інших людей – любити їх чи ненавидіти, поважати чи зневажати, підтримувати чи залишатись байдужим, проявляти гординю чи співчуття, бути другом чи стати ворогом. Поле буття моралі простеляється лише на ту відстань,

в межах якої події і процеси є залежними від індивіда, знаходяться під його контролем. Це область індивідуально (суб'єктивно) відповідальної поведінки, тобто соціальний простір, в якому суб'єкт водночас самостійно приймає рішення і самостійно відповідає за їх наслідки. Найповніше моральність людини проявляється там, де її вчинки є індивідуально і соціально значимими. В першу чергу це стосується так званої зони особистої присутності (особа голосує, ставить підпис під документом, допомагає іншим, відстоює власну позицію, приймає рішення тощо). Вираз «сам милую, сам караю» досить вдало і точно відтворює специфіку буття моралі. В її просторі кожен індивід – собі пан. Образи, нанесена однією особою іншій, цілеспрямовано чи випадково, завжди має свого автора, який від здійсненого буде або насолоджуватись, або, терзаючись муками совісті, шукатиме шляхи примирення. Іншими словами, моральна відповідальність також завжди конкретно персоніфікована.

Немає жодної сфери індивідуального, колективного чи суспільного життя, яка б залишалась поза увагою моралі. І це при тому, що моральна діяльність в «чистому» вигляді, сама по собі не існує. Як така, вона не може бути виділена із структури людської діяльності емпіричним шляхом. Зробити це неможливо тому, що предметне наповнення, зміст будь-якого виду чи форми діяльності позбавлені щонайменшого морального забарвлення. Мораль – це спосіб регулювання дій і стосунків, а не їх змістовний вимір. Тому моральні відношення, як особливий вид суспільних відношень існують не самостійно, не поруч з іншими видами (економічними, політичними, правовими, релігійними, сімейно-побутовими тощо), а як їх специфічний зріз, аспект, площина. В живій тканині суспільної реальності вони вплетені в них. Особливістю моральної свідомості є те, що відображаючи моральні відношення між людьми, вона не «прив'язана» до якоїсь конкретної сфери суспільної свідомості, а звернена до всіх без винятку проявів людської активності, до всієї системи суспільних відносин. Мораль має справу з усім, що може бути піддане оцінці і регулюванню засобами її норм. В її силовому полі знаходиться все суспільство, а також ставлення людини до природи.

Як і в праві, де правовим відношенням передують правові норми, в моралі пальма першості також належить нормам. Вони формуються у сфері свідомості. Хоча це зовсім не означає, що моральна практика не впливає на їх зміст. Залишаючись відносно стабільними і зберігаючи наступність у своєму функціонуванні, вони змінюються, більшою чи меншою мірою вбирають у себе моральний досвід людських стосунків, реагують на виникнення нових видів соціальної активності. Спектр моральних норм у суспільстві дуже широкий і різнобарвний, чого не можна сказати про правові норми. Загальнолюдське, класове, національне, професійне, індивідуальне в них органічно взаємопов'язані. В залежності від обставин, життєвих ситуацій суб'єкти керуються у своїй діяльності тими чи іншими моральними нормами. При цьому, зберігаючи свою специфіку, всі вони спрямовують їх поведінку в русло бажаного, належного. Ці норми формулюють вимоги, слідуючи яким індивіди у своїх вчинках не переступають межі дозволеного, скрізь і завжди залишаються істотами моральними. Момент належного, орієнтованого на «морально вище» займає в даній регулятивній системі одне із центральних місць. Якщо розглядати моральні відношення з точки зору вибору суб'єктом можливих варіантів поведінки, то стає очевидним, що спектр вибору тут суттєво більший, ніж у праві. Регламентація вчинків у сфері моралі не така жорстка, як у сфері права. Тому прогнозування перспектив розвитку моральних відносин пов'язане з неабиякими труднощами.

Кожен вчинок має свої власні моральні виміри. Моральне поле його буття зумовлюється конкретними чинниками суб'єктивного і об'єктивного порядку. В одних випадках моральний контроль і відповідальність за здійснене зберігаються у відносно широких просторових і часових параметрах соціального буття, а в інших ситуація виходить з-під контролю суб'єктів моральної практики і стан справ сягає рівня відчуження. Древні мудреці не випадково шукали відповідь на питання: скільки друзів може бути у людини? По іншому: які межі активності особи, де вона здатна контролювати наслідки своїх дій і, будучи морально відповідальною, ділитись своєю активністю з

іншими. Чим більше друзів, тим більше вірогідність того, що стосунки з ними будуть нерегулярними, а можливість бути у курсі їх справ є невеликою. Може, саме тому друзів у істинному розумінні слова у кожного з нас дуже мало. Глобалізаційні процеси в сучасному світі значною мірою негативно впливають на ефективність функціонування моральних регулятивів. Крім того, що вони руйнують сформовані історією звичаї і традиції народів, їх моральні кодекси, зростає сила і масштаб відчуження. Людині все важче відповідати за наслідки своїх дій, результати праці. Вони дуже часто виходять з-під контролю, відчужуються, починають жити власним, нерідко зовсім іншим, ніж планувалось, життям. Наукові відкриття матеріалізуються у зброї, розорювання цілинних земель зумовлює ерозію ґрунтів, знеболюючі медичні препарати стають об'єктом уваги наркоманів, обрані голосуванням депутати отримують статус «недоторканих» та ін.

Прилучення людини до світу моральних цінностей завжди відбувається через її соціалізацію. Остання має тривалість в людське життя, вирізняється власною структурою, неабиякою складністю і діалектичним поєднанням суспільного та індивідуального. Територія буття моралі – сфера людських стосунків, які, з одного боку завжди мають конкретний персоніфікований характер, а з другого – присутні на всіх рівнях індивідуального та суспільного життя, тобто є всезагальними. В моралі органічно взаємопов'язані свідомість і практика, оцінка і повеління, суще і належне. Це система норм, правил і поглядів на поведінку людей і водночас система реальних практичних взаємовідносин між ними, де відбувається узгодження потреб та інтересів суб'єктів шляхом апелювання до індивідуальної чи громадської думки. Принципово важливим у моральному регулюванні є два моменти: суб'єкт самостійно обирає лінію власної поведінки; він несе відповідальність за свої вчинки. Моральна оцінка поведінки передбачає врахування її мотивів та наслідків як для самого суб'єкта, так і для інших людей.

Формування моральної культури індивіда відбувається під могутнім впливом мікро і макросередовища його буття. При всій важливості останнього,

світ найближчого оточення людини, як матеріальний так і духовний, виконує роль своєрідного фільтра, особливої призми, проходячи через яку моральні цінності соціуму, нерідко в дещо зміненому, підкоректованому, а то деформованому вигляді, імплементуються на рівень свідомості суб'єкта. Саме тому його моральні пріоритети далеко не завжди співпадають з аналогічними пріоритетами суспільства. Кожен конфлікт, незалежно від того в якій сфері відносин (побутовій, економічній, політичній, правовій, релігійній тощо) він розвертається, завжди є конфліктом моральних цінностей, які сповідують його учасники. Спроба моралі як регулятивної системи сформулювати базові, найбільш фундаментальні цінності, які могли б взяти на себе функцію морального “знаменника” людських вчинків, завжди супроводжується різноспрямованими процесами продукування великого числа таких «знаменників» з боку самих різних суб'єктів моральної практики (індивідів, трудових колективів, етносів, класів, політичних партій, конфесій тощо). Моральна єдність суспільства – явище мінливе і дуже нестійке. Його існування можливе лише на засадах морального плюралізму. При цьому абсолютизація і першого, і другого є небажаною, часто небезпечною. При всій важливості цінностей, що мають загальнолюдський характер, їх зовсім недостатньо для ефективного регулювання багатого і різнопланового спектру відносин між людьми. Інструменти противаг, критики, опозиції в моральній теорії і практиці мають не менше значення, ніж у політиці чи мистецтві. Загальне (теорію моралі) далеко не завжди можна застосовувати на практиці прямо, безпосередньо. Необхідні норми і правила, які, знаходячись у загальному полі моралі, враховують звичаї і традиції людей, особливості їх культури, специфіку видів діяльності, якими вони займаються, тонкощі буття відповідних сфер суспільних відносин. Потенціал таких регулятивів досить високий. Вони ефективно “працюють” у практиці моральних відносин. В останні роки активно заявляє про себе, так звана корпоративна мораль. Багато говорять і пишуть про парламентську і міліцейську мораль, мораль лікарів і менеджерів, викладачів і студентів тощо. Кожен вид діяльності об'єктивно диктує індивідам, які його

здійснюють, відповідні, завжди абсолютно конкретні вимоги щодо їх поведінки. Їх порушення тягне за собою не тільки моральний осуд з боку колег, а й пониження у посаді, зменшення зарплати, а то і звільнення з роботи. При цьому не можна закривати очі на те, що іноді норми корпоративної моралі суперечать загальним моральним принципам, які культивуються у суспільстві. У таких ситуаціях верховенство зберігається за принципами.

При формуванні моральних цінностей суттєво важливою є моральна атмосфера людського буття, позитивна моральна практика життя близьких і далеких людей, героїв художніх творів, пропаганда морального позитиву засобами масової інформації. Дуже важко формувати у індивіда зрілу моральну культуру, якщо він оточений сурогатами моральності, зразками подвійних стандартів, грубим і цинічним ігноруванням моралі. У моральному вихованні надто значимим є приклад інших, особливо тих, хто є для індивіда авторитетом, кого він намагається наслідувати. Добро продукується добром. Хоча це зовсім не означає, що в атмосфері зла і морального нігілізму не можна випестувати паростки зрілої моральності. Робити це набагато важче, ніж в середовищі доброзичливості. Успіх морального зростання приходить тут значно рідше порівняно з атмосферою, де мораль функціонує на повну силу.

Особливу роль у структурі моральних цінностей відіграє ідеал. Це продукт свідомості, що виникає і функціонує як складний синтез знань про можливості і тенденції моральної практики, потреби та інтереси, які стосуються регулювання відносин між людьми, норми, що регламентують ці відносини. Сутнісна характеристика морального ідеалу – довершеність моральної свідомості і моральної практики. В піраміді моральних цінностей він займає вершинне місце і підпорядковує собі інші моральні цілі. По суті, все, що існує у змістовному полі моралі, перебуває під його впливом. Він виступає своєрідною «кінечною» метою моральної діяльності. По мірі того, як суб'єкт у своїй практиці наближається до ідеалу (опредмечує його вимоги), це утворення набуває нових змістовних характеристик, задаючи діяльності нові, більш зрілі і досконаліші параметри. Ідеал ніколи не можна втілити на практиці у повному

обсязі, хоча прагнути до цього потрібно. Це регулятив, який має статус найвищої моральної цінності і водночас виступає стратегічним орієнтиром розвитку моральної свідомості та практики людських взаємовідносин.